

Ա. ՄԱՂՈՑԱՆ

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՐԱԲՈՒՆԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՈՏԱՆԱԻՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»

Կիլիկիայի հալոց պետությունը մեծ նվաճումների հասավ Լևոն Գ. թագավորի (1270—1289) օրոք, առավել աշխուժացան միջազգային կապերը, առևտուրը: Նա մշակույթի ու դպրության ստորար, կազմակերպիչ ու ղեկավար էր, հիմնել է դպրոց ու վարդապետարան, խթանել դրանց առաջընթացը, օգնել, հովանավորել է գիտության ու արվեստի մշակներին:

Ժամանակի խոշոր պետական ու մշակութային գործիչ Վահրամ Րաբունին նրանցից էր, որ վայելել են մեծագործ թագավորի հովանավորությունը:

Վահրամ Րաբունին, 13-րդ դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչը և փիլիսոփան, կարևոր դեմք է մասնագրականության ապարեզում: Նրա գրական աշխատանքները կապված են Լևոն Գ. թագավորի անվան հետ:

Ծառ քիչ քան է հայտնի Րաբունու կենսագրության մասին: Հոր անունը եղել է Տիգրան: Իր երկերից մեկի մեջ Վահրամն իր մասին գրել է՝ «Վահրամայ վարդապետի, Կիլիկեցու՝ Ստյ քաղաքի»¹: Բացի Սսեցի, Կիլիկեցի կոչվելուց, Րաբունին հայտնի է եղել նաև Սկեռնցի, Եղեսացի

մականուններով²: Մանկությունից կապված է եղել թագավորական ընտանիքի հետ:

Գ. Գրիգորյանի ենթադրությամբ Վահրամ Րաբունին «ծնված պետք է լինի 13-րդ դարի 30-ական թվականների կեսերից ոչ ուշ»³: 1271 թ. հունվարի 6-ին Լևոն Գ. թագավորի օծման հանդիսությունների ժամանակ արտասանած ճառում Վահրամն ասում է, որ Ջալել թագուհին երախտիք ունի իր ուսումնառության գործում. «Երանելին Ջալել թագուհի, որոյ ողորմութեանն և առատ պարգևացն՝ որ առ ուսումնականսն, պտուղ է մերս նուաստութիւն, և ևս վեհագունից քան զմեզ»⁴: Վահրամը ծնված պիտի լինի մոտավորապես 1235 թ.:

² Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Վահրամ Րաբունու փիլիսոփայությունը, Երևան, 1969, էջ 13. Բ. Պատկանյան, Հայ պատմագիրների երկասիրությանց ցուցակը. «Փորձ» ազգային և գրականական միամսյա հանդես, 1880 թ., 1, Տիգրիս, Հավելված, էջ 29:

³ Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴ «Ի մեծի Յայտնութեան Բրիսաոսի, վերլուծութիւն քանին Եսայեայ, յետ որոյ և հաւաքմունք Սատուածաշունչ քանից թարգման յարիմեայ ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ և իմաստասիրական սահմանա շարադրեայ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր անծեայ ձեռնադրեցաւ թագաւորն Հալոց Մեծն Լևոն», «Արարատ», 1869, թ. Ե, էջ 101: Ջալելի բարեգործությունների մասին Վահրամն ակնարկում է նաև «Ոտանաւոր աստուծութեան» մեջ (էջ 219).

Եւ թագուհին Ջալել կոչեալ՝

Ի քարի գործըս յառաջեալ...

¹ «Վահրամայ Րաբունույ Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուքիմեանց» հետևյալ գրքում. «Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի», Փարիզ, ՌԻԸ—1859, էջ 185: Այսուհետև՝ Վահրամ Րաբունի, Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուքիմեանց:

1263 թ. Հեթում Ա թագավորը ունի Ռաբունու իր հետ տարել է Անտիոք: Գ. Գրիգորյանը սրան նույնացնում է Վահրամ Ռաբունու հետ, պատճառաբանելով, թե ուրիշ Ռաբունի այդ շրջանում չկար: Եթե ճիշտ է այս նույնացումը, դա կնշանակի, թե Հեթումի ժամանակ Ռաբունին արդեն պալատում էր կամ մոտ էր կանգնած արքունիքին⁵: Այն հանգամանքը, որ Ռաբունին Հեթում թագավորի հարցին պատասխան է գրել, հուշում է, որ Լևոն Գ թագավորի հոր ժամանակ ևս նա որոշակի հեղինակություն ուներ և դիրք: Եվ շատ կարևոր է, թե երբ է Վահրամը դարձել արքունիքի ատենադրայի⁶ կանցլեր, իսկապես 1276—77 թթ. հետո, թե ավելի վաղ⁷:

Վահրամ Ռաբունին հարուստ գրական ժառանգություն է թողել⁸:

Հայ մատենագրության ամենահետաքրքրական վավերագրերից է Լևոն Գ թագավորի օժանդակությամբ արտասանած ճառը⁹, որ կարող էր արքայի և գիտնականի համագործակցության սկիզբ դառնալ, թեպետ չի բացառվում, որ մինչ այդ ևս նրանց միջև սերտ հարաբերություններ հաստատված լինեին:

Վահրամի անունով հայտնի՝ «Յաղագս սուրբ Երրորդության» ճառը Ղազար Զահլեցին վերագրել է Վահրամ-Գրիգոր Վկաստերին: Այս առթիվ Հ. Մատթեոս Մաղաթ-Թեոփիլյանը նկատում է. «Կայ յանուն Վահրամ վարդապետի ուրումն ճառ ի վերայ խորհրդոյ Երրորդության. յորում ըստ Յունաց ճառ է զՀոգւոյն սրբոյ, որ հաւատեալ թոյի գրեալ ի Վահրամայ աստի պատմչէ, զի ծանուցանէ ի վերջաբանին» թե

գրեալ է ի հրամանէ Լևոնի արքայի¹⁰: Այնուհետև նա շարունակում է. «Նորին Վահրամայ պատմագրի են և այլ զանազան ճառք ի վերայ տօնից, յաւորս Լևոնի արքայի»: Վերջապես, Լևոն արքայի պատվերով էր, որ Ռաբունին Ռուբինյան հարստության փառքը երգեց, տաղաչափելով նրանց հերոսական պատմությունը:

Հ. Մ. Մաղաթ-Թեոփիլյանը իրավամբ վստահելի է համարում Վահրամի հաղորդած տեղեկությունները, նկատելով, թե նա «ի ստիպելոյ արքային» ձեռն էարկ այն և գրեաց զնոյն զգուշաւոր տեղեկութեամբ, ուրոց ևս գրեթէ ամենայնի էր ականատես¹¹: Համանման դիտողություն ունի և Մաղաթիս արքեպս. Օրմանյանը. «Լևոն Գ ալ ոչ նվազ նշանավոր եղալ յոր գործունեությանը, քան Լևոն Բ Ստեփանյան ատաշին թագակալը, և որչափ ալ իրեն մտերիմն ըլլա յոր գովաբան Վահրամ Ռաբունին, ասկայն պատմած իրողությունները ճշմարիտ արդյունքներ կը պարունակեն, զոր համահունչ կը կրկնէ տարեգրողը¹²»: Խոսքը վերաբերում է Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» աշխատության շարունակողին: Մ. Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ առհասարակ Ռաբունու հաղորդումները համաձայն ու համահունչ են Սրբաւոտ Սպարապետի, Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդանի և ուրիշների տեղեկություններին: Ռաբունու մասին գրել են նաև Հ. Ղ. Ալիշանը, Հ. Գ. Զարպիսանյանը, Քերովբե Պատկանյանը, օտար հայագետներից՝ Կ. Նոյմանը, Է. Դյուրրիեն: Մանուկ Աբեղյանը Ռաբունուն համարում է «ծամանակալից Ծնորհալու»¹³, թեև մի այլ տեղ ասում է, որ Ծնորհալու Վիպասանությունից 150 տարի հետո Լևոն Գ թագավորը «Վահրամ Ռաբուն կոչված վարդապետին շարունակել է տվել այն, սկսած թուրքերի հարձակումից և վերջին Գագիկ Բագրատունի թագավորից մինչև մոտ 1275 թիվը»¹⁴:

Ռաբունին իր գրական գործերը ստեղծել է մեծ մասամբ Լևոնի գահակալության շրջանում: Դրանց գրության ժամանակը սահմանափակվում է 1270—1289 թթ. միջև: Օժման ճառը հայ մատենագրության քա-

⁵ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 15: Պետք է նշել, որ նույն ժամանակ հայտնի էր նաև Սոսթենես Ռաբուն. տե՛ս Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Սիսուան. Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ, Վենետիկ—Ս. Ղազար, ՌՅԼԵ—1885, էջ 516:

⁶ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, էջ 14:

⁷ Նրա փիլիսոփայական աշխատությունների մասին և առհասարակ երկերի ցանկը տե՛ս Գ. Գրիգորյանի հիշյալ աշխ. էջ 19—23: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 516: Դավիթ Անհաղթի «Սահմանքի» մեկնության մասին տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, թ. 2, էջ 115—159. «Դավիթ Անհաղթի «Սահմանաց գրքի» անանուն մեկնությունը»:

⁸ «Արարատ», 1869, թիվ Ա, էջ 8—9, թ. Բ, էջ 86—89, թ. Գ, էջ 49—52, թ. Դ, էջ 73—78, թ. Ե, էջ 97—101: Այսուհետև՝ ամսագրի համարը և էջը կնշենք շարադրանքի մեջ, փակագծերով: Ծառը առանձին գրքով. Վահրամ Ռաբունի, Բան ի յայտնություն Տեառն և յօծումն Լևոն Գ արքայի, Երուսաղեմ, 1875:

⁹ «Կենսագրություն երևելի արանց, զոր ծաղկաբաղ համառօտեաց լընդարձակ բառարանէն իրմէ յերկուս հատորս Բ. Մատթեոս վ. Մաղաթ-Թեոփիլյանց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1839, էջ 542:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Մաղաթիս արքեպս. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1156:

¹² Մ. Աբեղյան, Երկեր, Դ, Երևան, 1970, էջ 95:

¹³ Անդ, էջ 114: Հմմտ. Հր. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ե, Երևան, 1962, էջ 26:

ցառիկ էջերից է, ուր հեղինակը հավոր պատշաճի ճառերուց հետո հայտնում է իր հետագա խոսելիքի ծրագիրը. «Նախ առաջին, քննելով, թե՛ զի՞նչ է թագաւորութիւն, և ապա թե՛ ո՞վ է առաջին թագաւոր. և երրորդ թե՛ յորմէ՞ հետէ և կամ զի՞արդ սկսաւ թագաւորութիւն ի մարդիկ. և չորրորդ թե՛ զի՞նչ են կարգ և իրաւունք թագաւորի»¹⁴: Ըստ այսմ ճառը բաժանված է հատվածների, և այդ բաժանումը հատակորեն ընդգծում է հեղինակը, գրելով, օրինակ. «Զկնի ասացելոցս քե՛ր ըստ երրորդ խոստմանն մերում տեսցուք, թե յորմէ՞ հետէ կամ զի՞արդ ի մարդիկ սկսաւ թագաւորութիւնն»¹⁵:

Ծառ արծեալովոր են Վահրամ Բաբունու հայացքներն ու պատկերացումները պետական-քաղաքական կյանքի մասին¹⁶: Նա մերժում է իշխանների քանաւորութիւններն ու կենտրոնախույս ձգտումները, կոչ է անում աստարել երկրի պաշտպանութեանը, հնազանդ լինել թագաւորին: Մյուս կողմից, թագաւորը չպիտի գոռոզանա, ինչպէս Ծնորհալին էր ասում, չպետք է անարդար լինի¹⁷: «Ո՛չ երևի ի փառաքն քարծրամտի, այլ սպասաւոր Աստուծոյ թագաւորութեանն զինքն կարծել»¹⁸,—գրում է Բաբունին: Պատմական թոռուցիկ ակնարկով նա հիշում է Մերձավոր Արևելքի մի քանի թագաւորների, Հայկի ու Բելի առասպելից սկսած, և հարում. «Վային և ի յոլով կողմանս և տեղիս և բռնակալութ պիտակապէս կոչեալք թագաւորք յոլովք և անթիւք, զորոց լռելի է զանուանան, իբրև զարանց յուսացելոց ի զարութիւն քազկի իրեանց» (Բ, 38): Այստեղ վերոհիշյալ սկզբունքի մի այլ կողմն է ի հայտ գալիս. հեթանոս թագաւորները քարծրամտելով՝ իրենց քազկին են ապավինել, չհասկանալով, որ իրենք կոչված են ընդամենը Աստուծո թագաւորութեան սպասաւոր լինելու: Լևոն Բ արքան (1187—1219) անվերապահ գովեստի է արժանացել «Ոտանաւոր պատմութեան» մէջ իբրև բարեպաշտ թագաւոր.

«...Յորմէ Լեւոնն ոչ երկուցեալ,
ի բազմութեանցն ոչ զարհուրեալ,
Այլ ի յԱստուած ապաւինեալ,
Սակաւ արամբք ընդդէմ եղեալ
Եւ զբազմութիւնն յաղթահարեալ»¹⁹:

¹⁴ «Արարատ», 1869, թ. Ա, էջ 9:

¹⁵ Անդ, թ. Բ, էջ 37:

¹⁶ Ծառում արտահայտված՝ Բաբունու ընկերային և քաղաքական հայացքների քննությունը տե՛ս Գ. Գրիգորյան, ԳԶԿ. աշխ., էջ 33—40:

¹⁷ Հմմտ. Ներսէս Ծնորհալի, Բանք չափաւ, Վեհայիկ, 1880, էջ 329—330:

¹⁸ «Արարատ», 1869, թ. Ա, էջ 9:

¹⁹ «Ոտանաւոր պատմութիւն Ռորինեանց», էջ 213:

Ինչպէ՞ս պիտի լինեն «զկարգ և զկենցաղաւարտութիւն, և զգործ, և զիրաւունս» թագաւորի: Այս հարցը, Բաբունու կարծիքով, լավագոյնս լուսաբանված է Աստվածաշնչում. «Քաջ գիտելով, զի քարութիւն անցաւ քազմաց, և չարութիւն յոլովից հասանէ, վասն որոյ պարտ և արժան է պատկաւորի թագաւորի, բարեպաշտութեամբ, խոհեմութեամբ, հեզութեամբ, իմաստութեամբ, արդարութեամբ, ճշմարտութեամբ» (Գ, 52): Ընդհանրապէս թագաւորի ամենամեծ զարդը բարեպաշտութիւնն է. «Էբրև զհիմն ինչ պիտանի է թագաւորի՝ բարեպաշտութիւն, որ առանել թագապաճոյն կազմէ զնա քան զականս պատուական և շքեղազոյնս, քան զտէրութիւնս քազում աշխարհաց» (Դ, 73):

Վահրամ Բաբունին անդրադառնում է և արդարադատութեան խնդրին, որ պակաս կարևոր չէ: Նա խրատում է, որ չի կարելի ձանձրութիւն կամ «հաստու և սուր» երևալու ձգտումով դառնել արագ, թոռուցիկ. «Քանզի զայն ոչ վաշել է մարդկանս առնել, որոց կարծողադատ և կասկածաւովիս է առեան դատաստանին, այլ՝ մեծապէս քննութեամբ և աշխատասիրութեամբ հասու լինել» (Դ, 77): Ըստ որում, «ո՛չ է պարտ թագաւորի ի լսելն միայն հաստաւ չարախաւտութեան, այլ յոյժ քննել, որպէս և Աստուած զինքն արիւնակ եղ դատաւորացն» քննելովն զսոքոմալեցիս: Զի թե թագաւոր սիրէ զատ ունկն ճառս, և զարս մատնիչս, յա՛յն աճեն մարդիկ և զնոյն միշտ առնեն... Եւ յորժամ ըստ կարողութեան ի վերայ հասցէ իրաւանցն առանց խղճմտութեան և թերութեան, յայնժամ և ո՛չ ըստ միոյ իրաց մի՛ փոխեսցէ և վաճառեսցէ զճշմարտութիւնն» (Դ, 77): Արդարութիւնն իրագործելիս ոչ թե միշտ պիտի նեղել հպատակներին, այլ՝ «երբեմն ողորմութիւն խառնել չիրաւունսն», և դա պետք է անել «ըստ տեղոյ և պատշաճի» (Դ, 77—78): Ամեն ոք պարտաւոր է «սիրել զստուգութիւն և ճշմարիտ լինել յամենայն»:

Պետութեան շահերից ելնելով, Բաբունին իշխաններին ևս խրատներ է տալիս: «Պարտ է անցին, —ասում է նա,— խոնարհութեամբ և ամենայն առաքինութեամբ զարդարուն և բարեձև երևիլ: Մանաւանդ սէր սերտ ունելով առ թագաւորն և առ միմեանս, մի՛ նախանձիլ ընդ փառս և ընդ յառաջադիմութիւն իրերաց, և մի՛ մախանաւք այրիլ, զիրեարս խաճատել և ի միմեանց սատակիլ: Այլ և իշխանին պատշաճ իմաստութեան պարապել, ոչ զինարբուաց և լկտի երգոց, կամ ունայն զբաղմանց, յաղոյց և որսոց...» (Ե, 98—99):

Մեզ տվյալ դեպքում ավելի է հետաքրքրում ճառի եզրափակիչ մասը, ուր ասվում է, թե երեք բան են, որ հաստատում են պահում թագավորությունը. «Առաջինն այս՝ զոր գրեցաք, բարեպաշտություն հաւատոյ և ուղութիւն գործոց: Եւ երկրորդ՝ սեպհական և հայրենեաւք իրաւացի ի նախնեաց ունել զթագաւորութիւն» (Ե, 99): Այս երկուսի առկայությունը հիմնավորելուց հետո Բաբունին գրում է. «Իսկ զերրորդն, որ նա ինքն իմաստութիւն և հանձար այնքան ընկալեալ ունի և զընդարձակութիւն սրտի, մինչ զի իբրև զլոյս արեգական՝ առ ամենեւեւն քարոզեալ է: Վասն որոյ ինձ լուելի է, զի մի՛ թուեցայց մարդահաճութեամբ իմն առ ականէ խաւսել...» (Ե, 100): Սրան հաջորդում են մաղթանքները, որ բանաստեղծական լիցք ունեն և կշռույթ, ուստի կարելի է տողատել իբրև ազատ ոտանավոր.

«...զի շնորհեացէ նորընծայ մերոյս թագաւորի Լեւոնի
զբարեպաշտութիւն Դաթի,
զԵզեկիայ, զՅովսիայ, զՎոստանդիանոսի,
զԹէոդոսի և զՏրդատայ,
զիմաստութիւն Սողոմոնի և Զարաբարեյի,
զԴանիելի և զՅոսեփայ,
զողորմութիւն Աբրահամու և զՅովբայ,
զխոնարհութիւն Իսահակայ և Իսրայէլի,
զհեզութիւն Մովսէսի և զԴաւթայ,
զքաջութիւն Սողոմոնի և Տրդատայ...
Կեցցէ՛ և մնացէ՛
անոն Սորա ընդ արևու,
յառաջ քան զլուսին՝
ազգէ մինչև յազգ:
Ծագեցի՛ յաւորս Սորա արդարութիւն,
բազում խաղաղութիւն,
մինչև կատարեցի լուսին:
Տիրեցէ՛ Սա ի ծովէ մինչև ի ծով
և գետոց մինչև ի ծագս աշխարհի:
Առաջի Սորա թշնամիք իւր անկցի՛ն
և զհող ոսից Սորա լիզեցեն...
Մի՛ պալատեցէ ի գաւակէ Սորա այր,
որ նստցի յաթոտ թագաւորութեան
Ազգիս Հայկազեան,
այլ ըստ ատրցն երկնի՝
որ ի վերայ երկրի,
և ընդ պայծառութեան լուսաւորացն՝
եղիցի՛ մշտնջենաւորութիւն զաւակաց Սորա:
և պայծառութիւն յաշխարհի...» (Ե, 101):

Առանձին կարևորություն ունի ճառի այն հատվածը, ուր խոսվում է Լևոն Գ թագավորի ժառանգորդության օրինականության մասին: Դա կարծես Ոստանավոր պատմությանն առնական ծրագիրը լինի. շատ համառոտ գծված է Ռուբինյան տոհմի պատմությունը, որ խոր անցյալում հանգում է

հազրատունիներին, որոնք էլ ծագում են Դավիթ մարգարեից (հմմտ. Խոր. Ա, գլ. ԻԲ): Ինչպես Ոստանավոր պատմության մեջ, այստեղ ևս հեղինակը խոսքն սկսում է Գագիկ հազրատունի (Բ) թագավորից. «Ջի Սա է ի Ռուբինեանց անտի, որ արեանաւոր էին մեծի արքային Գագիկայ հազրատունոյ Մամիկունոյ» (Ե, 100): Այս պարագան առկա է նաև Հեթում թագավորի չափածո հիշատակարանի մեջ:

«Ոստանավոր պատմություն Ռուբինեանց» վիպասանությունը արժեքավոր է նաև այն տեսակետից, որ արտահայտում է եթե ոչ Ռուբինյանների, գոնե Լևոն Գ թագավորի ըմբռնումները, կարծիքը հայոց պատմությանն այս կամ այն դրվագի վերաբերյալ (ասենք, Սյեհի գործունեության գնահատականը ևն):

Բաբունին նախադրության մեջ ասում է, որ Ներսես Ծնորհալին որպես խրատ «հանուրց ազգի» չափաբերել է հայոց պատմությունը՝ հնագույն նախնիներից մինչև իր օրերը: Լևոն Գ արքան, կարդալով Ծնորհալու Վիպասանությունը, հորդորել է Վահրամիս շարունակել այնտեղից, ուր հասել էր «սուրբ Հայրը»՝ Ծնորհալին.

«Ի սուրբ հօրէն առնուլ դարձեալ,
Որ մինչ ի մեզ եղև հասեալ,
Նահապետաց մերոց կացեալ,
Գործք և կամ բանք վիպասանեալ,
Ի ստուգագոյն արանց պատմեալ,
Եւ զոր աշօք մերովք տեսեալ,
Եւ ականջօք յայլոց լուեալ:» (186)

Բաբունին խոստանում է օգտվել «ստուգագոյն» աղբյուրներից, հաղորդել վստահելի տեղեկություններ և վիպասանել նահապետների գործերն ու խոսքերը: Մեր ընդգծած բառը հեղինակն անշուշտ վերցնում է Ծնորհալուց, քայց ի՞նչ է հասկանում դրանով: Հարցի պատասխանը անուղղակիորեն նա տալիս է օժման ճառում. «զի զորս վիպասանէ ի թագաւորացն, ասէ... և զորս եպերէ, ասէ...» (Գ, 51): Այս կառուցվածքից ակնհայտորեն երևում է, որ վիպասանել նշանակում է ոչ թե սոսկ պատմել, վիպել, այլ՝ փառաբանել (եպերել բայի հակառակը): Ուրեմն, Բաբունին այսպես է հասկանում Ծնորհալու վիպասանությունը և մեզ էլ տվյալ տեսակը ճանաչելու, սահմանելու բանալի է տալիս:

Բանաստեղծի խոսքը հնչում է առողջ ու լիաձայն: Հայ գրականության հազվագյուտ էջերից է Բաբունու վիպերգը. շա՛տ քերթողների է վիճակվել ասելու և ստեղծագործելու հայոց պետականության ծաղկուն շրջանում: Եզակի է հենց նրա ճակատա-

գիրը. ապրել և աշխատել արքունիքում, մշտապես շփվել թագավորի հետ և գրել նրա թեզադրամքով, գրել անցյալի ու ներկայի փառապանծ պատմությունը, վիպասանել, փառաքանել հայրենի մեծագործ արքաներին: Բայց հեղինակը գիտակցում է իրեն հանձնարարվածի պատասխանատու, ծանր լինելը, քրիստոնեական բարոյականության կանոններով շեշտում է իր անկարող և անարժան լինելը, հետո մտածում է, որ իր շարահարությունից Շնորհալու երկը չի տուժի, չի կորցնի փայլը, և անում է հետևյալ գեղեցիկ համեմատությունը.

«...Եւ ողղակի զայս դատեցեալ,
Թէ զմեր յիմար քանս և լքեալ,
Յարեւ ընդ քանսն նախագրեալ.
Չիցնի այսու տգեղացեալ,
Գեղեցկագոյն քանքն ճառեալ.
Որպէս յարհետուն է այս տեսեալ
Զոր նկարողքն են հանճարեալ,
Որք ի գունոցն գտեալն առեալ
Եւ ընդ ոսկոյն շարալծեալ.
Ոչ թէ ընտիր ըզնա տեսեալ,
Կամ հաւասար ոսկոյն եղեալ,
Այլ զի մաքուր ոսկին փայլեալ,
Լիցի նովա հրատարակեալ,
Յորմէ ոսկին չէ աղտեղեալ,
Այլ առաւել պայծառ ցոյցեալ»: (187):

Հասկանալի է, ոսկին՝ Շնորհալու Վիպասանությունն է, որ շատ բարձր է գնահատում Բարունին (գեղեցկագոյն քանքն): Եվ շնորհալուն հետևելով, Վահրամ Բարունին գրում է նույն 8-վանկանի տողերով ու եալ հանգով: Այս վերջինով պայմանավորված է մեզ հետաքրքրող երկերի մի առանձնահատկությունը: Լինելով քայա-կան վերջավորություն, այդ հանգը պարտադրում էր, որ խոսքի հիմնական, տիրապետող տարրը լինի քայը, իսկ սա նշանակում է, որ գործողությունը արագ զարգացում պիտի ունենա: Այստեղից է բանաստեղծական խոսքի շարժունությունը: Մյուս կողմից դա նպաստել է խոսքի հակիրճությանը, լակոնիզմին: Բայց եթե Շնորհալին հարյուրամյակների պատմությունն ամփոփելու էր մի քանի էջում, ապա Բարունին գրեթե նույն ծավալի մեջ պատմում է միայն Ռուբինյան հարստության պատմությունը, այսինքն՝ գործողությունները պակաս սրբորոթաց են, և հեղինակը հնարավորություն ունի ավելի լայնորեն օգտվելու գեղարվեստական միջոցներից ու հնարանքներից, պատկերներն ավելի ամբողջացնելու և ավարտուն դարձնելու: Այսպիսի ամբողջական կտորներ են Գագիկ Բ Բագրատունու

(1042—1045), Թորոս Առաջինի (1100—1129), Լևոն Առաջինի (1129—1137) վերաբերյալ հատվածները: Ահա Թորոս Երկրորդի (1145—1169) երազը, որ նա քանում պատմում է հորը.

«--Տեսի,—ասէ,—յանուրջս եկեալ,
Այր մի աստէն փառագարդեալ՝
Ինձ նկանակ հացի տուեալ,
Յորոյ վերայ ձուկն էր եղեալ:
Իբրև կայի ես հիացեալ
Եւ ի յառնէն գտուեալն առեալ,
Դո՛ւ, հա՛յր, տեսեալ զայն և հայցեալ,
Սակացն յիրացոյ ոչ կերակրեալ:—
Հայրն ի յորոյն զայս քան լուեալ
Եւ ի Տառնէ լուսաորեալ,
Խնդմտութեամբ առ նա գոչեալ.
—Յնձա՛, որդիդ բարգաւաճեալ,
Ձի քոց նախնեացն եղեր զոգեալ,
Որ յետ չարեացոյ զոր կրեալ,
Եկին բարիքքն քեզ պանեալ...» (200)

Լևոն Ա-ը մեկնաբանում է որդու երազը: Ինչպես հաճախ, այստեղ ևս Բարունին վիպական անհրաժեշտ մանրամասներով պատմագրում է Լևոնի մահը (1142 թ.), Թորոսի ազատվելը, վերադարձը հայրենիք, սխրագործությունները և «հայրենեացն տէր» դառնալը: Գեղարվեստական հաջող կտոր է, իրական հիմք ունեցող այն միջադեպը, երբ Թորոսը հույն գերի սևաստոսներին (ազնվականներին) փրկագնով ազատ է արձակում և ոսկին քաժանում հետևակ զորականներին.

«Զոր սևաստոսքն զայն տեսեալ
Եւ առ նա քան զայս խօսեցեալ.
—Եթէ ընդէ՛ր այդչափ տուեալ,
Զոսկիդ յանարգ մարդիկ ցըրուեալ:—
Որոց Թորոս պատասխանեալ
Անմիտ քանիցքն զոր լուեալ,
Թէ՛—Ձի ըզնեզ դարձեալ կալեալ
Ըզսևաստոսդ աճցեն կապեալ»: (204—205)

Առհասարակ պիտի նկատել, որ տրամախոսությունները կենդանություն են տալիս հեղինակի խոսքին, նկատում գեղարվեստական որակի բարձրացմանը:

Բարունին սիրով է ներկայացնում հայ գեների ու բազկի հաջողությունները, ինչպես ինքը կասեր՝ դրախտային կյանքը: Հիշենք Լևոն Բ թագավորին վերաբերող հատվածը: Նա թշնամական բոլոր ցեղերին հաղթելուց հետո բազմաթիվ ամրոցներ ու դղյակներ է կառուցում, ավելի շենացնում երկիրը: Եվ՝

«Յրանկաց ումբրուրն ծանուցեալ,
Եւ Յունաց կայսրն զայս լուեալ,

Յաստուածական խնամոցն յուզեալ,
Եւ երկոքեանն թագ յղեալ:
Յայնժամ Հայոց բովանդակեալ
Եւ ի Տարսուն քաղաքն եկեալ.
Կաթողիկոսն ի մէջ կացեալ,
Ջեկեղեցին անդ ժողովեալ.
Եւ օրինօք ըզնա օծեալ,
Տան Թորգոմայ թագաւորեալ,
Յարքայական աթոռ նըստեալ,
Ջեկեղեցի բարձրացուցեալ
Եւ աշխարհի շինող եղեալ,
Ջանկեալ Հայոց ազգըս կանգնեալ,
Եւ զտէրութիւնն նորոգեալ,
Խաղաղութեամբ զաշխարհ լըցեալ,
Իբրեւ զղըրախտ պըտղաւտեալ: (215)

Վահրամ Բաբունին, ասկայն, պատմում է մեծ մասամբ իր ժամանակի անցողարձերը, լավատեղյակ է այդ ամենին: Հատկապէս կարևոր են Լևոն Գ. թագավորին նվիրված էջերը: Եթե օծման ճառն ուղղված էր մեծ իրադարձության հանդիսականներին և արտասանվում էր թագավորի ներկայությամբ, հարմար չէր թագավորին գովերգելու («ի՞նչ լո՛ւն է, զի մի՛ թուեցայց մարդահանությունս իմն ականէ խօսել»։ Ե, 100), ապա Ուսանավոր պատմությունը գրված էր սերունդների, դարերի համար: Ուստի կարելի էր փառաբանել ազատորեն:

Եվ Բաբունին ակնառու տեղ է հատկացրել Լևոն Գ-ին, ըստ երևույթին ոչ թե լոկայն պատճառով, որ իր պատվիրատուն էր, այլ՝ որ ավելի հեշտ էր սեփական աչքով տեսածը, գիտցածը արձանագրելը: Պատահական չէ, որ Լևոն Գ-ը վիպերգի ամենակենդանի կերպարն է: Բաբունին ամենօրյա շփումով գիտե թագավորին:

Այս արքայի մասին խոսելիս նույնպես հեղինակը օգտագործում է անցյալ ժամանակը: Իհարկե, սա չի նշանակում, թե այդ էջերը գրված են Լևոնի մահից հետո: Առնվազն երկու բացատրություն կարող է ունենալ այս հանգամանքը: Նախ, վիպական պատումի ժամանակը հենց անցյալն է, ներկան կարծես կարող էր հասարակացնել խոսքը: Վերջինս կհնչեր որպես հանդիսատեսություն, որից Վահրամը զգուշանում էր: Երկրորդ, ամբողջ քերթվածի պատումը անցյալ ժամանակով է, և հարմար չէր լինի այլ կերպ վարվել, մանավանդ որ նույնահանգությունը ևս այդ էր թելադրում: Վերջապես, չէ՞ որ հեղինակի խոսքն ուղղված էր սերունդներին:

Վահրամ Բաբունին ոգևորությամբ հիշում է Լևոնի զինական հաջողությունները: Երբ հայոց արքան հաղթում է Գամիրքի թուրքերին, հարևան ժողովուրդները, թագավոր թե հպատակ՝

«Եղեն ափշեալ և զարմացեալ,
Խաղաղութիւն ընդ մեզ առեալ»: (236)

Լևոն Գ-ը մեծահոգի է, չի հիշում նրանց գործած չարիքները և ներում է «ի բոլոր սրտէ», սիրով կապվում նրանց հետ.

«Ջի էր հոգով բարեպաշտեալ
Եւ բարութեան գործովք լցեալ»: (Անդ)

Նա մի հերոս է, որին փորձանքները չեն կարող ընկճել, և որն իր մեծագործություններից ու հաջողություններից չի մեծամտում, գոռոզանում: Արքան ոչ միայն ինքն է աննկուն, անասան, այլև հուսադրում, հանգստացնում է ուրիշներին: Նա «քաղցրատեսիլ», սթափ մտածող, «երկայնամիտ և ժուժկալեալ», պարկեշտ է, ներողամիտ, հյուրասեր ու առատաձեռն, բարեպաշտ մարդ, որ լիովին համապատասխան է օծման ճառում Բաբունու գծած՝ թագավորի զաղափարատիպին: Երիտասարդ Լևոնին մեծ դժվարությամբ են համոզում, որ թագավոր դառնա: Գահ բարձրանալով՝

«...Անհամեմատ առատացեալ,
Եւ զարքունիսն ընդարձակեալ,
Ըզպասատրսն աճեցուցեալ,
Որ ի պաղատ անդըր կացեալ:
Այլ և սելանն ընդարձակեալ,
Որով աղքատքնն կերակրեալ
Եւ ամենայն որ յագեցեալ,
Ի կերակրոցն, որ պատրաստեալ:
Ջայս ինչ սահման արքայն առեալ,
Ջի յոր տեղի և հանդիպեալ,
Ջամենեսեան՝ որ անդ դիպեալ,
Ի յարքունուստ էր կերակրեալ:
Լիներ բազում այս պատահեալ,
Ջի ի բացեալ ուրեք եղեալ,
Յոր բովանդակ հեծեալն եկեալ,
Եւ այլք բազմք՝ որ ժողովեալ,
Անդ ամսօրեալ աուրս յամեալ
Եւ կերակրոց ոչ հոգացեալ,
Ջի յարքունեացն էին կերեալ
Առատապէս և վաղեալ...» (229)

Լևոն Գ-ը բարեպաշտական գործերով նույնիսկ գերազանցում է իր նախնիներին, ավելի շենացնում եկեղեցիները, մեծ պատիվներ, պարգևներ է տալիս ուսումնականներին, ավելացնում զորքի ռոճիկը.

«Եւ այսպիսի բարս ստացեալ,
Յամենեսեան բարերարեալ...
Էր ողորմած՝ որ կարօտեալ,
Եւ ունկընդի՝ որ բողբեալ.
Որովք էին զուարճացեալ
Տունս Հայոց և նորոգեալ»: (230)

Հեղինակը հիշում է և թագավորի երեք որդիներին, թագուհուն: Այստեղ ուշագրավ է ավագ որդու՝ Հեթումի (հետագայում թագավոր. 1289—1301) մասին հեղինակի նշումը.

«Ձայն որ յիմաստ գրոց կրթեալ
Եւ ի մարտից գործս վարժեալ...» (236)

Լևոն Գ թագավորին նվիրված հատվածով (էջ 237) փաստորեն ավարտվում է վիպասանությունը: Ծարունակությունը փոփոխվող հանգեքով է և հիշատակարանի հանգամանք ունի: Լևոնի թագավորության շրջանում մշտապես խաղաղ ու անվտանգ չի եղել հայոց ազգի կյանքը, բայց հեղինակը գրում էր վիպասանություն, մի տեսակ, որտեղ մնալ գուցե անհարկ էր, բացառվում են, ուստի հեղինակն այդ մրոհյալ բաց է թողնում բուն քերթվածում, բայց և չի կարող անտեսել, մոռացության մատնել: Դրան անդրադառնում է առանձին, անկախ հատվածի մեջ, չմոռանալով նաև ավանդական պարզաբանումը, թե ինչըն է դժբախտությունների պատճառը: Բայց այստեղ նոր բացատրություններ ունի իմաստասեր քերթողը: Ոմանք տարակուսանքով են նայում այդ հարցին.

«Ասեն՝ զիս՝ որ է ճշմարտեալ
Այս դատաստան, որ մեզ հասնալ,
Մի՞թէ միայն մեք մեղուցեալ,
Քան զոր յերկրի են բնակեալ...
Կամ թէ տաճիկն արդար եղեալ,
Յորոց ի ձեռքն մեք մատնեալ...» (238)

Րաբունին բացատրում է.

«Այս փոխարեն չարեաց ինչ չէ,
Կամ հատուցումն առ ի Տեանէ,
Այլ որ ոք ոչ ապաշխարէ՝
Ջնըմանագոյնսն այսքմ կըրէ,
Քանզի խրատէ Տէր՝ զոր սիրէ,
Ջընդունելի զորդին տանջէ»: (238—239)

Աստված, ուրեմն, խրատում է նրան, ում սիրում է: Սա համեմատելի է հատկապես Ներսես Շնորհալու նույն կարգի բացատրություններին: Վահրամն ուսուցանում է, որ միայն հավատ ունենալը քիչ է, պետք է բարի գործերը միավորել, համատեղել հավատի հետ, որովհետև հավատը մեռած է, եթե ունայն է, թափուր՝ բարի գործերից: Եվ

եթե Աստված անմեղներին պատժում է, մեղավորների՝ ինչ կտա:

Քանի որ գրում էր Ներսես Շնորհալու Վիպասանության շարունակությունը, Րաբունին աշխատել է նրան հարազատ մնալ փոքր, երկրորդական հարցերում ևս: Նրա դարձվածքները, կապող խոսքերը օգտագործում է և Րաբունին: Նա աշխատում է լեզվական ատաղձով չհետանալ Շնորհալուց: Եթե քերթվածի լեզուն համեմատենք Վահրամի փիլիսոփայական երկերի հետ, նկատելի է տարբերությունը: Վերջիններս, լինելով բանավոր խոսքի սղագրություն, հարուստ են ժողովրդա-խոսակցական տարրերով: Մեկնությունները հանկարծատից ասվել են լսարանում, նաև այդ պատճառով են խոսակցական լեզվի տարրերը հաճախադաս: Մյուս կողմից, մեկնաբանվող երկերի ազդեցությամբ կան հունարանություններ: Մինչդեռ վիպաքերթվածը լեզվով հարազատ է Շնորհալուն²⁰: Շնորհալու քերթվածի հետ նույնանման կապ ունեն նաև Հեթում Բ թագավորի և Սմբատ Սյարապատի ոտանավորները²¹: Այս երկերի շարքում կարևոր տեղ ունի Վահրամ Րաբունու քերթվածը: Եթե Շնորհալու ըստեղծագործության մեջ արտացոլվել է հայոց պետականության վերահաստատման երազանքն ու հույսը, ապա Րաբունին, տեսնելով այդ երազանքը իրականացած, երգեց հայոց նոր պետության հզորությունն ու փառքը: Նրա՝ Լևոն Բ-ին նվիրված հատվածի նման խանդավառ տողեր Շնորհալուն կարող էր գրել միայն վաղ անցյալի, ասենք, Տիգրան Մեծի ժամանակվա մասին: Բայց դա ևս պթաի, չափավոր խանդավառություն էր, որովհետև ներկան ուրիշ տրամադրություններ էր արթնացնում բանաստեղծի հոգում: Րաբունին, որ ապրեց Կիլիկիայի հայոց պետականության ամենածաղկուն տարիներին, իր քաղաքացիական պարտքը կատարեց, ստեղծելու նրա կյանքի գեղարվեստական տարեգրությունը: Նշանավոր փիլիսոփային բացառիկ բախտ ու դեր էր վերապահված հայ բանաստեղծության մեջ:

²⁰ Մեկնությունների մեջ հատկապես շատ է հանդիպում կու եղանակիչը: Հմմտ. Վահրամ Րաբունի, Լուծմունք «Ստորոգությունացն» Արիստոտելի, Երևան, 1967, էջ 4, 60, 66, 86, 88, 102 ևն:

²¹ «Արարատ», 1869, թ. Բ, էջ 39. «Ռոմանտոր բարեպաշտի թագավորին Հեթում Բ»: Սմբատի համար տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սխուման, էջ 71—72: